

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТОВ В СИСТЕМЕ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИКИ

УДК 347.9

О.А. Воловик,

канд. юрид. наук,
доцент Східноукраїнського
національного університету ім. В. Даля,
м. Луганськ

ЩОДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН

Класифікація правовідносин належить до центральних питань загальної частини правових галузей (інститутів), оскільки саме через неї відповідна сфера суспільних відносин, які опосередковані правом, уявляється стрункою системою із логіко-структурними елементами, каліброваними за певними критеріями. Класифікаційні ознаки дозволяють створити системне уявлення про певну галузь суспільних відносин і глибше підійти до розуміння її предмету.

У галузі корпоративного права різновиди корпоративних відносин розглядалися у працях О. М. Вінник, О. Р. Кібенко, В. М. Кравчука, Г. В. Спасибо-Фатеевої, О. В. Щербини та ін. Однак навряд чи дослідження в даній сфері можна визнати достатніми, як і важко переоцінити значущість наукових розробок з цього приводу, бо класифікація корпоративних відносин є не тільки базовою в теорії корпоративного права, але і визначальною для практики правозастосування, особливо з огляду на запровадження до законодавства дефініції «корпоративних відносин», сліди з приводу яких віднесено до підвідомчості господарських судів (п. 4 ст. 12 Господарського процесуального кодексу України [1]).

Об'єктом дослідження у межах цієї статті є корпоративні відносини у ракурсі їх класифікаційних ознак.

Метою є визначення видів корпоративних відносин з огляду на критерії класифікації, з'ясування характерних ознак належності правових відносин до корпоративних.

Основним критерієм класифікації корпоративних відносин є їх суб'єктний склад, за яким останні поділяються на внутрішні та зовнішні [2, с. 131–132; 3, с. 32–35].

Внутрішніми корпоративними відносинами є відносини між учасниками, між підприємством та учасниками, органів підприємства між собою та посадовими особами, між учасниками та органами підприємства (посадовими особами), між органами (посадовими особами) і структурними підрозділа-

ми, між дочірнім (залежним) та контролюючим підприємствами.

1. Відносини між учасниками підприємства виникають при створенні підприємства, при відчуженні корпоративних прав, при спільному веденні учасниками справ повного (командитного) товариства тощо. У таких відносинах їх учасники користуються рівними правами, діють автономно та вільно у межах приписів закону (наприклад, самостійно визначають розмір статутного фонду підприємства, який у певних випадках не може бути нижчим від розміру, визначеного законом за мінімальний), а також установчих та інших документів (зокрема, форма участі у справах повного та командитного товариства з боку їх учасників визначається у засновницькому договорі, а повноваження щодо ведення справ товариства одним або кількома його учасниками від інших визначається дорученням).

Існує думка, що акціонери між собою не вступають у корпоративні відносини, а про наявність правовідносин можна говорити лише між засновниками акціонерного товариства, які (відносини) мають зобов'язальний (цивільно-правовий) характер. З такою точкою зору не можна погодитись з наступних міркувань. Так, для реалізації права кваліфікованої меншості акціонерів, які в сукупності володіють більш 10 % голосів, вони мають можливість вимагати позачергового скликання загальних зборів або перевірки фінансово-господарської діяльності правління ревізійною комісією (ст. 45, 49 Закону України «Про господарські товариства» [4]), тобто виникають відносини між такими акціонерами й органами товариства. Але спочатку відбувається створення акціонерами сукупної кваліфікованої меншості внаслідок вступу їх між собою в певні організаційні відносини, які є частиною відповідного юридичного складу.

2. Відносини між підприємством і його учасниками включають до себе відносини щодо: викупу у встановленому порядку підприємством у своїх учасників ча-

© О.А. Воловик, 2008

сток (акцій), у т. ч. з метою анулювання акцій у процесі зменшення статутного фонду акціонерного товариства, відшкодування у зв'язку з цим збитків акціонерам; сплати дивідендів; компенсації вартості частки майна господарського товариства (крім акціонерних) учаснику, що виходить з товариства; сплати вартості (виділу) частки майна учаснику при ліквідації підприємства; сплати учасником пені на користь товариства з обмеженою відповідальністю за прострочення внесення внеску до статутного фонду тощо.

Особливістю зазначених відносин є те, що підприємство, яке формально бере участь у них самостійно, діє відповідно до волі учасників (вищого органу) або виконавчого органу, яка попередньо висловлена у формі відповідних рішень (у т. ч. закріплених у положеннях статуту тощо). Таким чином, стверджувати, що в цих відносинах їх суб'єкти є незалежними було б необ'єктивним, рівно як і те, що характер таких відносин має виключно адміністративно-правову природу, що ілюструє комплексний характер регулювання корпоративних відносин. До відносин між підприємством та його учасниками слід віднести також і такі, що виникають при створенні підприємства — придбання учасником (учасниками) корпоративних прав (у т. ч. акцій) відносно підприємства в обмін на внески до його статутного капіталу (оплату акцій). Такі відносини виникають до державної реєстрації підприємства як юридичної особи, тобто без згоди обох сторін (через відсутність юридичної особистості підприємства). Службовою є думка, що це є притаманним засновницькій діяльності, як односторонньому спільному акту.

3. *Відносини органів підприємства між собою та з посадовими особами* є організаційними відносинами, які будуються з урахуванням субординації між ними та компетенції, визначених законом. Наприклад, вищим органом формуються і йому підзвітні виконавчий та контролюючий органи, тому рішення першого є обов'язковими для виконання останніми, тобто такі відносини мають адміністративно-правовий характер. При цьому суб'єкти підпорядкованості вищому органу (виконавчий і контролюючий орган), у свою чергу, перебувають між собою у відносинах контролю (виконавчий орган підконтрольний ревізійній комісії). Внаслідок формування контролюючого органу (особливо на тих підприємствах, де обов'язковість такого формування передбачена законом) створюється так звана система «стримань та протигав», яка передбачає взаємну залежність вищого та контролюючого органів підприємства. Так, наприклад, не дивлячись на підлеглисть ревізійній комісії вищому органу акціонерного товариства — загальним зборам, останні не мають права без її висновку затверджувати річний баланс (ст. 49 Закону України «Про господарські то-

вариства»). З цього приводу відносини між вищим та контролюючим органами підприємства за своїм змістом не є одновекторними.

Відносини посадових осіб з органами підприємства виникають, зокрема, у випадках одержання згоди на (або затвердження) укладання угод, які перевищують «поріг» одноосібної компетенції керівника виконавчого органу, передбаченої статутом (наприклад, п. 1 ст. 41 Закону України «Про господарські товариства»). Так, одержання згоди від наглядової ради на укладання значної угоди головою правління забезпечує інтереси підприємства (ризик негативного економічного ефекту, зокрема збитків, є більш вираженим та мінімізованим) і, відповідно, акціонерів (ефективне господарювання запобігає знеціненню ринкової вартості акцій тощо). Крім того, внаслідок отримання згоди наглядової ради на укладання значної угоди в особі голови правління підприємство набуває необхідний елемент правосуб'єктності. При запровадженні до корпоративного законодавства концепції лояльності, яка передбачає обов'язок посадових осіб діяти в інтересах товариства, коло зазначених відносин стане більш окресленим (але бажано не вичерпним, у зв'язку з чим доцільно встановити можливість його локального визначення), а самі відносини — врегульованими, тому що механізм реалізації лояльності передбачає підстави та порядок одержання (наслідки неодержання) згоди відповідних органів господарського товариства. У цих відносинах реалізується спільна гарантія підприємства та його учасників (акціонерів) щодо забезпечення майнових інтересів, бо при ігноруванні встановленого порядку розкриття інформації про заінтересованість та одержання згоди на укладання певних угод виникає ризик звернення економічної вигоди не на користь підприємства, що також загрожує інтересам акціонерів — неодержанням прибутку, який міг бути спрямований на виплату дивідендів, або інші цілі за їх убаченням.

4. *Відносини між учасниками та органами підприємства або посадовими особами* включають до себе відносини:

між учасниками та вищим органом. Незважаючи на те, що учасники власне і складають вищий орган підприємства, вони (учасники та вищий орган) є різними суб'єктами корпоративних відносин, які співвідносяться як загальне (вищий орган — носій колективної волі) та його частка (учасник — носій приватної (індивідуальної) волі). Такі відносини виникають при виключенні учасника з господарського товариства (ст. 128, 145 Закону України «Про господарські товариства»); реалізації права учасника товариства з обмеженою відповідальністю вимагати розглянення питання на зборах (ст. 60 Закону України «Про господарські товариства»);

між учасниками та виконавчим органом. Такі відносини виникають, як правило, у процесі реалізації прав учасників підприємств, зокрема, права кваліфікованої меншості акціонерів вимагати від виконавчого органу скликання позачергових зборів, включення питань до порядку денного загальних зборів (ст. 43, 45 Закону України «Про господарські товариства»). Особливістю відносин між учасником та органом управління унітарного підприємства є те, що учасник безпосередньо реалізує по відношенню до виконавчого органу (директора) повноваження щодо його формування, в той час як на підприємствах корпоративного типу (зі складною структурою управління) зазначені повноваження реалізуються опосередковано — через вищий орган, який представляє інтереси всіх учасників;

між учасниками та контролюючим органом, наприклад, у процесі реалізації права кваліфікованої меншості акціонерів або будь-якого з учасників товариства з обмеженою (додатковою) відповідальністю вимагати проведення ревізійною комісією перевірки фінансово-господарської діяльності виконавчого органу (ст. 49, 63 Закону України «Про господарські товариства»);

між учасниками та посадовими особами, наприклад, у процесі реалізації права на отримання інформації про діяльність підприємства тощо. Незважаючи на те, що законом передбачений обов'язок саме товариства щодо надання учасникам річних балансів, звітів про діяльність і протоколів зборів (п. «г» ст. 10 Закону України «Про господарські товариства»), але відповідні документи знаходяться у веденні конкретних посадових осіб органів управління, які вступають у фактичні відносини з учасниками щодо надання певної інформації. Однак у випадку відмови посадових осіб від надання інформації, примусова реалізація права учасника на одержання останньої відбувається у позовному порядку, де відповідачем виступає підприємство, на яке законом покладений відповідний обов'язок.

5. Відносини між органами підприємства (посадовими особами) і структурними підрозділами. Підприємство має право здійснювати свою господарську діяльність шляхом створення структурних підрозділів (філій, представництв тощо) (ст. 64 Господарського кодексу України) [5]. Особливістю структурних підрозділів є те, що вони не мають статусу юридичної особи (самостійних суб'єктів права), діють від імені підприємства у межах наданих повноважень відповідно до положення.

Структурні підрозділи можуть бути учасниками корпоративних відносин тільки за участю органів підприємства, тому що по відношенню до самого підприємства вони є його складовою частиною,

причому зі здійснення само господарської діяльності, а не функціонування (на відміну від органів підприємства, які мають у зв'язку з цим особливий корпоративно-правовий статус). Змістом корпоративних відносин між органами підприємства (посадовими особами) і структурними підрозділами є реалізація компетенції органів управління (посадових осіб) по відношенню до структурних підрозділів (наприклад, прийняття вищим органом підприємства рішення про створення або припинення діяльності структурного підрозділу, подання останнім звіту про господарську діяльність до затвердження вищим органом тощо).

6. Відносини між дочірнім (залежним) та головним (контролюючим) підприємствами є внутрішніми корпоративними відносинами в системі дочірнього підприємства у випадку, якщо його підконтрольність обумовлена економічною складовою — переважачою участю контролюючого підприємства у статутному капіталі дочірнього підприємства. Але якщо вирішальний вплив на прийняття рішень дочірнім (залежним) підприємством з боку контролюючого обумовлений іншими обставинами (наприклад, переважачою участю контролюючого підприємства в органах управління дочірнього підприємства, що не пов'язане з участю у статутному капіталі, або укладанням угоди про управління контролюючим підприємством (управителем) єдиним майновим комплексом дочірнього підприємства (гл. 70 Цивільного кодексу України [6], далі — ЦК), тобто організаційною складовою, — такі відносини не можна вважати суто корпоративними, але за змістом вони збігаються аналогічними корпоративними відносинами (контролю-підпорядкування або вирішального впливу). З огляду на це правове регулювання зазначених відносин повинно бути єдиним.

Критерій віднесення корпоративних підприємств до зовнішніх є дискусійним. Так, окремими науковцями пропонувалася класифікація зовнішніх відносин на відносини приватно-правового характеру (які виникають у порядку реалізації цивільної та трудової правоздатності підприємства: відносини з контрагентами, найманими працівниками тощо) та публічно-правові (які виникають між підприємством, його учасниками, органами та посадовими особами, з одного боку, та державою, з другого, у т. ч. адміністративні, фінансові, податкові та ін.) [3, с. 35]. З таким підходом до класифікації зовнішніх корпоративних відносин, як і в цілому із належністю цих відносин до корпоративних, навряд чи можна погодитися з наступних міркувань. З одного боку, зазначені зовнішні відносини пов'язані з господарською діяльністю підприємства у самому широкому її розумінні, що веде до змішування господарських відносин із суто корпоративними та «розмиває» межі

відповідних галузей. З іншого боку, такі відносини не тягнуть настання прямих і взаємних правових наслідків для підприємства та його учасників, що є характерною ознакою корпоративних відносин.

До зовнішніх корпоративних відносин, на погляд авторки, відносяться наступні відносини за участю третіх осіб, які не пов'язані з підприємством відносинами участі:

1. *Відносини між підприємством (його учасниками) та потенційними учасниками підприємства*, які виникають при купівлі-продажу, даруванні корпоративних прав третім особам у встановленому порядку (у т. ч. відкритій передплаті на акції); вступу до складу учасників спадкоємців власників корпоративних прав (у т. ч. внаслідок правонаступництва при реорганізації юридичних осіб); прийнятті нових осіб до складу учасників при збільшенні статутного фонду; заставі корпоративних прав тощо. Регламентация прав та обов'язків учасників правовідносин, що пов'язані із виникненням (переходом) корпоративних прав, здійснюється переважно нормами цивільного права, але такі відносини пов'язані зі створенням і функціонуванням підприємства, й тягнуть правові наслідки для нього і його учасників, тобто є корпоративними. Очевидно, що такі зовнішні корпоративні відносини завжди передують внутрішнім (до моменту набуття третьою особою статусу учасника). Виняток може становити випадок, коли корпоративні права, що були передані у заставу, не перейшли у власність кредитора (третьої особи) у зв'язку із належним виконанням зобов'язання боржником (учасником — заставодавцем).

2. *Відносини між підприємством (його органами) та кредиторами підприємства при зменшенні статутного фонду*. Порядок зменшення статутного фонду регламентований діючим законодавством щодо акціонерних товариств і товариств з обмеженою (додатковою) відповідальністю, тобто лише для тих підприємств, для яких законодавством встановлено вимоги щодо мінімального розміру статутного фонду (ст. 24, 52 Закону України «Про господарські товариства»). Крім того, положення ЦК (ст. 144, 155) покладають на зазначені господарські товариства обов'язок оголосити про зменшення статутного фонду й зареєструвати відповідні зміни до статуту, якщо після закінчення другого або кожного наступного фінансового року вартість чистих активів виявиться меншою від статутного капіталу (крім випадку, якщо, зокрема, учасники товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю не прийняли рішення про внесення додаткових вкладів).

Можливість товариства зменшити статутний фонд ставиться Законом України «Про господарські товариства» (ст. 16) у залежність від відсутності заперечень (наявності згоди) його кредиторів, а Ци-

вільним кодексом України (ст. 144, 157) — від повідомлення кредиторів, з покладанням на товариство тягари дострокового виконання обов'язків перед кредиторами та відшкодування збитків. Зазначені норми є суперечливими й потребують узгодження.

На погляд авторки, до корпоративних можуть відноситися лише ті відносини (за участю кредиторів при зменшенні статутного фонду), в яких останні мають право висловити згоду/незгоду на зменшення статутного фонду, що тягне правові наслідки можливості (неможливості) проведення товариством процедури зменшення статутного фонду. Положення щодо повідомлення (і не більш того) кредиторів не може вплинути на рішення товариства зменшити статутний фонд, тому в таких відносинах кредитори є зацікавленими особами, і для забезпечення їх інтересів у законодавстві запроваджено відповідні норми. З аналогічних міркувань відносини між підприємством і його кредиторами при ліквідації останнього також не є корпоративними.

3. *Відносини між підприємством (його учасниками) та кредиторами учасників*. Згідно до Закону України «Про господарські товариства» звернення стягнення на частку учасників господарських товариств не допускається (ст. 57, 65, 73, 77). Однак при недостатності іншого майна для покриття боргів учасника його кредитори мають право вимагати виділення частки майна товариства у грошовій або натуральній формі пропорційно частці учасника у статутному фонді (ч. 2 ст. 57, ч. 2 ст. 73 Закону України «Про господарські товариства», ст. 131, 133, 149, 151 ЦК), що відповідно призведе до анулювання частки учасника. Втім механізм припинення участі в товаристві через повний виділ частки учасника діючим законодавством не передбачений.

Таким чином, основою класифікації корпоративних відносин є розподіл останніх на внутрішні та зовнішні за суб'єктним складом. При цьому характерною ознакою будь-яких корпоративних відносин є пов'язаність із корпоративними правами. Внутрішні корпоративні відносини виникають між такими учасниками (відносин), деякі з яких не є суб'єктами права, але на момент їх виникнення посідають певне місце в корпоративній структурі підприємства (мають корпоративно-правовий статус). Ознакою належності корпоративних відносин до категорії зовнішніх є їх виникнення за участю третіх осіб, однак за умови, якщо такі відносини тягнуть настання правових наслідків для підприємства та його учасників, тобто є пов'язаними з корпоративними правами.

Для правильної кваліфікації спору як корпоративного, що є детермінантом його підвідомчості господарському суду, важливо не тільки встановлення суб'єктного складу спору, але й визначення корпора-

тивно-правової природи відносин, з приводу яких виник спір. Уявляється, що доктринальне з'ясування змісту корпоративних відносин з огляду на їх класифікаційні ознаки сприятиме не тільки розвитку корпоративного права, але й запровадженню єдиної практики правозастосування у господарському процесі.

Література

1. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 6. — Ст. 56.
2. Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення. Монографія. — К: Атіка, 2003. — 352 с.

3. Кибенко Е. Р. Корпоративное право Украины: Учеб. пособие. — Х.: Эспада, 2001. — 288 с.

4. Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11. — Ст. 462.

6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11. — Ст. 461.

7. Щербина О. В. Правове становище акціонерів за законодавством України. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 160 с.

Додано до редакції 16.07.2008 р.